

ЕТНІЧНІ ТА РЕЛІГІЙНІ МЕНШИНИ СХІДНОГО ПОХОДЖЕННЯ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ

ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)

Shidnij svit, 2020, No. 2, pp. 37–48

doi: <https://doi.org/10.15407/orientw2020.02.037>

UDC 297.1

THE PERIODIC PRESS OF THE VOLGA TATARS OF UKRAINE: MEMORY, IDENTITY AND NOSTALGIA

D. Brileva

PhD (History)

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

diliarabrileva@gmail.com

In the 1990s, after the collapse of the Soviet Union, during the period of the growth of nationalism throughout the post-Soviet territory, Tatar communities arose in Ukraine, and began to produce their printed products. These periodicals are an important mechanism for the formation of identity among the diaspora. This study is devoted to the study of ethno-religious identity of the Volga Tatars of Ukraine in public discourse. The study is based on the analysis of the materials of the magazine “Duslyk” / “Friendship” published by the All-Ukrainian Tatar Cultural Center “Tughan Tel” / “Native Language” (Kyiv). The main thematic blocks of the entire array of articles published in the magazine are: history, language, religion, self-determination, as well as the integration of the Tatar diaspora into the modern Ukrainian community. In this work, an attempt is made for the first time to show how the image of the Republic of Tatarstan is formed in the public discourse of the Tatars of Ukraine, how the cultural connection between the Tatars of Ukraine and the Tatars of Tatarstan is built, as well as what role religion, language and history play in this. As part of the work with a block of articles devoted to the history of the Tatar people, it shows how the Volga Tatars of Ukraine construct their history, as well as differences with the version of history that has been formed in the Republic of Tatarstan since the 1990s. An analysis of the block of articles relating to the Tatar language allows one to see its position in the Tatar diaspora of Ukraine. Articles of religious content make it possible to track the transformation in the public discourse of the Tatars of the idea of Islam as a folk tradition into “traditional Islam”. The article considers the relationship between the Volga Tatars and their neighbors, which allows one to assess the degree of integration of the Tatar diaspora into the Ukrainian community. Methodologically, the article is based on the concept of nostalgia proposed by Svetlana Boym. The paper shows that when examining the magazine’s materials through the prism of the concept of nostalgia, the Republic of Tatarstan in the public discourse of the Tatars of Ukraine acts as a home “that no longer exists or has never existed”. The article also analyzes the visual materials published on the pages of the “Duslyk” magazine.

Keywords: magazine “Duslyk”, Islam in Ukraine, Tatar diaspora in Ukraine, Tatar language, Tatar periodical press

ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА ПОВОЛЗЬКИХ ТАТАР УКРАЇНИ: ПАМ’ЯТЬ, ІДЕНТИЧНІСТЬ, НОСТАЛЬГІЯ

Д. С. Брильова

Вступ

Присутність поволзьких татар на території сучасної України пов’язана з декількома хвилями переселення, перша з яких припадає на середину XIX ст.: першими в

© 2020 D. Brileva; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

дорадянський період на українські землі переїхали кустарні промисловці (миловари) і торговці, представники аграрної праці наприкінці XIX ст. Також на території України були розквартировані підрозділи татарсько-башкирської кінноти, пізніше татари активно мігрували на шахти сучасних Донецької та Луганської областей, на будівництво Дніпрогесу; під час війни в Казань було евакуйовано низку промислових підприємств, які після війни повернулися до Києва з працівниками з числа татар. Основні місця концентрації поволзьких татар в Україні розташовані в Києві, Запоріжжі, Харкові, Донецькій області.

Що стосується ступеня вивченості проблематики, то історія переселення і закріплення поволзьких татар-мусульман в Україні розглядалася М. Кирюшком [Кирюшко 2009] та Д. Брильовим [Брильов 2017]. Історія татар в Україні на початку XX ст. вивчена О. Бубенком [Бубенок 2006]. Діяльність мусульманських національно-культурних товариств в Україні періоду незалежності досліджені С. Нетесою [Нетеса 2005]. Всеукраїнський татарський культурний центр “Туган тел” (“Рідна мова”) і журнал “Дуслик” (“Дружба”), що видається ним, згадуються цією ж авторкою [Нетеса 2006].

Мета цього дослідження полягає у вивченні етнорелігійної ідентичності татар України в періодичних виданнях, що випускаються татарськими товариствами, на прикладі журналу “Дуслик”. Як себе сприймають татари України? Як підтримується зв’язок із країною виходу? Що для татар України є країною виходу: Республіка Татарстан чи Російська Федерація? Яку роль у формуванні ідентичності відіграє релігійне самовизначення татар? Яке місце відводиться татарській мові в самовизначенні? Відповіді на ці питання дають змогу розкрити предмет роботи. Соціальна значущість дослідження полягає в тому, що результати цієї роботи дадуть змогу виявити ступінь наявної інтеграції поволзьких татар у сучасне українське суспільство, а також спрогнозувати, як у найближчі роки буде відбуватися подальша інтеграція.

Дослідження ґрунтується на аналізі матеріалів періодичних видань поволзьких татар України періоду незалежності, зокрема електронної версії журналу “Дуслик” (Київ).

Значна частина матеріалів журналу “Дуслик” публікується російською мовою, виняток становлять невеликі літературні твори татарською, які часто подаються разом з перекладом російською мовою. У журналі публікуються матеріали релігійного змісту (сунізм ханафітської правової школи), матеріали юридичного характеру відповідно до законів України і Російської Федерації, а також статті, присвячені Казані і Республіці Татарстан. Окремі номери містять звернення і привітання Президента Республіки Татарстан Рустама Мінніханова та матеріали, присвячені муфтію Духовного управління мусульман Республіки Татарстан Камілю Самігулліну.

Новизна роботи визначається обраним підходом і тим, що в рамках цього дослідження вперше в науковий обіг вводиться зазначене коло джерел. Періодична преса, яку публікують татарські організації України, раніше не ставала предметом вивчення. У рамках цього дослідження журнал “Дуслик” (Київ) розглядається як дискурс ностальгії (Світлана Бойм). Як зазначає Світлана Бойм, «ностальгія (походить від “nostos” – повернення додому – й “algia” – туга) – це туга за рідною домівкою, якої більше немає або ніколи не було. Ностальгія – це відчуття втрати і витіснення, але водночас це також і відносини з власною фантазією. Ностальгічна любов може існувати тільки у відносинах на відстані» [Boym 2001, *xiii*].

Журнал “Дуслик”

За інформацією, поданою в самому журналі “Дуслик” (“Дружба”), журнал видається з березня 2000 року. У кожному номері близько 50 сторінок. Згодом кількість

сторінок зменшується й у 2017 р. скорочується в середньому до 40. Шеф-редактором видання є к. хім. н., заслужений працівник культури України та Республіки Татарстан Канафія Хуснутдінов. У ранніх номерах журналу в складі редакційної ради зазначені «президент Кримської літературної академії Валерій Басиров, д. мед. н., професор Рустем Абизов, д. філос. н., професор Рустем Джангужин, видавець редакторського будинку “Український Медіа Холдинг” Діляра Шкурко, к. філос. н., провідний науковий співробітник Микола Кирюшко, д. і. н., професор, директор Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України Леся Матвєєва». Згодом до редакційної ради також увійшов член Національної спілки журналістів України Флюр Карачурін. При цьому можна відзначити формальне ставлення до випуску журналу з боку випускового редактора. Наприклад, не перевіряється відповідність складу редакційної ради актуальному стану. Зокрема, Леся Матвєєва, яка фігурує в журналі як член редакційної ради аж до останнього доступного номера журналу за грудень 2019 р., померла ще у 2012 р.

Журнал висловлює подяку Координаційній раді російських співвітчизників, які проживають за кордоном, за допомогу у випуску додаткового тиражу журналу “Дуслик”.

Засновником і видавцем журналу є Всеукраїнський татарський культурний центр “Туган тел” (“Рідна мова”). Слоганом видання вибрано відомий вислів першого Президента Республіки Татарстан Мінтимера Шаймієва¹ “Без булдирабиз!” (тат. “Ми можемо!”). У журналі слоган наводиться без перекладу.

Кожен номер видання містить логотип Публічного акціонерного товариства “Татнафта” ім. В. Д. Шашина². Тому, імовірно, журнал випускається за фінансової підтримки цієї організації.

Самовизначення і країна виходу

У журналі “Дуслик” для позначення поволзьких татар використовується низка слів, що позначають поволзьких татар. До них належать: “наші одноплемінники”, “волзькі татари”, “татари Поволжя”, “наш народ”.

У своєму вітальному слові з нагоди Нового 2012 року шеф-редактор журналу Канафія Хуснутдінов використовує вирази “наші одноплемінники” і “на нашій історичній батьківщині” [Дуслык 2012, № 1–2 (112–113), 2].

У тексті вітання з нагоди 70-річного ювілею голови Національно-культурного об'єднання башкирів і татар м. Севастополя Канафія Хуснутдінов вживає вирази “волзькі татари міста-героя Севастополя”, “татари Поволжя”.

Матеріали, присвячені Україні, Російській Федерації та Республіці Татарстан, по можливості подаються рівною мірою. При цьому Республіка Татарстан виступає як окремий об'єкт.

Зокрема, новини про присвячення 2012 року певному факту/явищу в журналі розміщуються так: першою виступає Україна як країна проживання татарської громади, другою йде Росія як країна виходу, і, нарешті, по-третє, згадується Республіка Татарстан як власне регіон проживання.

В останні роки матеріали на юридичну тематику висвітлюють тільки ситуацію в Україні і Росії загалом.

У журналі нерідко фігурує образ київської Татарки, як місце проживання і малої батьківщини татар Поволжя в Києві. У статтях журналу “Дуслик” згадуються старі жителі Татарки [Дуслык 2012, № 1–2 (112–113), 10–11].

Згодом у журналі “Дуслик” стали з'являтися матеріали, присвячені сучасним політичним і громадським діячам Республіки Татарстан у рамках рубрики “Вісті з РТ”. Зокрема, у березневому номері 2017 р. вийшла низка статей, опублікованих у зв'язку з 80-річним ювілеєм першого Президента Республіки Татарстан Мінтимера

Шаймієва. В одному з наступних номерів вийшов матеріал, присвячений чинному Президенту Республіки Татарстан Рустаму Мінніханову з нагоди його 60-річного ювілею [Дуслык 2017, № 3 (169), 5–6].

Колективна пам'ять: “ВВВ-центрична” версія історії татар

Трагування історії “свого народу”, коли немає можливості говорити про наявність “своєї держави”, стає важливою частиною уявлення конкретної спільноти про себе. Для розуміння ідентичності тієї чи іншої спільноти важливо розглянути, який образ власної історії складається в публічному дискурсі спільноти. При цьому діаспори можуть мати уявлення про національну історію, відмінне від панівного в країні виходу. Уявлення про історію може змінювати свої обриси відповідно до політичного контексту, під впливом конкретних політичних подій.

Журнал “Дуслик”, що видається Всеукраїнським татарським культурним центром “Туган тел” (Київ), у текстах статей, присвячених історії, формує історію татарського народу, включену в історію Радянського Союзу. Іншими словами, обговорювана частина історії татар обмежується “Великою Вітчизняною війною” як головним потрясінням ХХ століття. Формування образу історії, у центрі якої перебуває “Велика Вітчизняна війна”, цілком повторює те уявлення про історію, яке існувало в той період у Російській Федерації, і не суперечить наявному на той момент образу історії в Україні. Радянський етап історії татарського народу в колективній пам'яті будується навколо татарських (суто) культурних діячів, як-от поет-герой Муса Джаліль, радянські татарські композитори Саліх Сайдашев і Фарід Яруллін.

Водночас у публічному дискурсі татар України повністю відсутній інтерес до дорадянської історії татар, що характерно для колективної пам'яті татар, які проживають у Республіці Татарстан. Захопленість колективними травмами взяття Казані 1552 р., насильницької християнізації ХVІІІ століття, характерна для публічного дискурсу 1990-х років, а також публічний дискурс, побудований навколо “славної історії” релігійної вченості татар, що виноситься вперед у 2000-ні роки, у публічному дискурсі татар України не знаходить відображення. Різкий сплеск національного піднесення, яким супроводжувалися 1990-ті роки, у татарській діаспорі України виявився лише в активізації в галузі культури. Створення і робота вокального колективу “Шатлик” (Київ), вокального колективу “Талір” (Київ), творчого колективу “Чішмә” (“Джерело”), дитячого танцювального колективу “Салават күпере” (“Веселка”), вокального ансамблю “Донбас татарлари” (“Татари Донбасу”), ансамблю “Кояш”, видання друкованої продукції, проведення “Сабантую”³ і музичних фестивалів – це ті види діяльності, навколо яких переважно вибудовується активність татар України.

У Центрі “Туган тел” проводяться вечори пам'яті поета-героя Муси Джаліля, що відбивається в журналі у вигляді статей-звітів про проведені заходи. Матеріали, що стосуються М. Джаліля, нерідко містять і нариси про його життя та діяльність [Дуслык 2012, № 3 (114), 24–27].

У тому ж місяці планувалася концертна програма для тих, хто служив у Радянській армії. Треба зазначити, що початок 2012 р. ще не був відзначений формуванням політики пам'яті, яка оформляється після подій 2013 р. Починаючи з 2014 р., десовєтизація історії України набуває виразних рис завдяки діяльності Українського інституту національної пам'яті. До завдань інституту відповідно до Положення про Український інститут національної пам'яті [Деякі питання...] входять “реалізація державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу”, а також “надання оцінки тоталітарним режимам ХХ століття в Україні”.

«Зберігаючи свої споконвічні традиції, повагу до старших, до ветеранів Великої Вітчизняної, до ветеранів праці, також пам'ятаючи про тих ветеранів, яких вже немає в живих, у Центрі діє програма підтримки ветеранів ВВВ, яка реалізується за підтримки Ради ветеранів війни і праці ЗЦТК «Алтин Ай» Сулейманом Аюповичем Юсуповим. Сьогодні моїх одноплемінників, захисників Батьківщини, залишилося в живих дуже мало, а точніше, одиниці <...> Війна пройшла через долі дуже багатьох татарських сімей. Вони сповна виконали свій громадянський обов'язок перед Вітчизною. І пам'ятати про це наш священний обов'язок. У травневий переможний день ми обов'язково відвідуємо місця військових поховань. Одним з таких місць військової слави, крім Запорізьких меморіальних комплексів, є меморіальний комплекс у селищі Розівці, Приазовського району Запорізької області. У жовтні 1942 року тут назавжди залишилися лежати в українській землі два молодих хлопці – російський Василь Дубов і казанський татарин Гусман Бікбулатов» [Дуслык 2012, № 1–2 (112–113), 28–29].

З цього уривка видно, що казанські татари поділяють «славу історію» Радянського Союзу, який у тексті наділяється епітетами «Батьківщина» і «Вітчизна». Відбувається героїзація ветеранів «Великої Вітчизняної війни». Татарські сім'ї і татарський народ загалом розглядаються як частина народу-переможця – радянського народу. Цей героїчний статус татарського народу підкреслюється/здобувається через героїзацію військового минулого/досвіду у Другій світовій війні.

Проте не можна говорити, що радянський період сприймається так спрощено-захоплено. У журналі зустрічається також і критичне ставлення до радянського минулого, яке сприймається як травматичний досвід: «Тоді, у перші роки становлення, ми ще пожинали плоди тоталітарної епохи, яку пережили наші батьки і більш старше покоління. У багатьох ще сидів внутрішній страх, що змушував багатьох з них не «висовуватися», не говорити про свою національну належність. У ті роки в Запоріжжі вже протягом 4 років, а саме з жовтня 1991 р., діяло мусульманське товариство, засновниками якого були волзькі татари-мусульмани. Саме зі знайомства з цими шанованими старійшинами й абистаями я почала налагоджувати зв'язки з їхніми сім'ями, родичами <...> Дуже складно було збирати наших одноплемінників, знаходити серед них талановитих, що мають інтелектуальне національне ядро. Особливо серед молоді. Спілкуючись із багатьма, я розуміла, що ми у своїй більшості – це покоління татарської спільноти у величезному місті, розчинене в багатьох культурах. Рідна татарська мова для багатьох з нас була майже втрачена. Точно так само було і з традиціями татарської сім'ї. У наступні роки доля подарувала нашому суспільству зустріч із талановитими людьми середнього віку, наповненими татарським духом, справжніми носіями татарського фольклору, пісенної творчості» [Дуслык 2012, № 1–2 (112–113), 26].

Ще однією подією з історії Радянського Союзу, на якій базується і «славне радянське минуле» татар, є війна в Афганістані (1979–1989). На відміну від «Великої Вітчизняної війни», ця війна в публічному дискурсі татар України не постає як абсолютна військова слава радянського народу, і зокрема татар. Це радше, пам'ять про загиблих героїв. Проте наявна героїзація як самих радянських солдатів, так і їхньої «правої справи».

Зокрема, у журналі «Дуслик» були опубліковані передруки матеріалів, присвячених війні в Афганістані. Емоційна оцінка, яка виявляється в цих уривках, відносить війну в Афганістані до тієї ж категорії подій, що й «Велика Вітчизняна війна»: «І ми були щасливі, що навіть при нинішньому зовсім неоднозначному ставленні до афганської війни нам вдалося пережити цей найвищий емоційний момент: відчуття, нехай навіть у стократ менш від тієї Великої Радості, що зазнали наші діди й батьки в далекому 45-му, наповнювало в ці дні і нас...» [Дуслык 2012, № 1–2 (112–113), 45]. «Велика Радість», очевидно, має сприйматися читачами на кшталт «радіості

перемоги у ВВВ”. Тут можна говорити про формування традиції військової радянської слави, де війна в Афганістані виступає одним з важливих елементів. Авторство зібраних матеріалів належить татарину, який цим підкреслює свою належність до зазначеної військової слави, до народу-переможця. Іншими словами, тут можна углядіти те, що історія татарського народу розуміється як історія частини радянської нації, розуміння власної історії – формування ідентичності – татар (поволзьких) як частини радянського народу, радянської нації. Як зазначає Адіб Халід, відомий історик і соціальний антрополог, який займається проблемами Центральної Азії, оформлення радянського народу стало можливим саме після участі в Другій світовій війні і перемоги в ній: “У підсумку саме війна змінила національну самосвідомість, і, скажімо, узбецькі селяни з фронту поверталися радянськими громадянами” [Халід 2010, 115].

Ще однією історичною подією, вписаною в уявну історію татар (у цьому разі – України), є аварія на Чорнобильській атомній станції 1986 р.

Водночас існує низка публікацій, присвячених дорадянському періоду історії татар. Зокрема, у статті “Я – татарин” [Дуслык 2012, № 3 (114), 34–39] вибудовується “славна історія” татарського народу, розповідається про Волзьку Булгарію, Золоту Орду. Але, на відміну від версії “славної історії”, яка вибудовується в Республіці Татарстан, у журналі “Дуслик” немає відсилань до колективної травми взяття Казані 1552 р. Іваном Грозним⁴. Ба більше, автор статті наголошує, що “татари є симбіонтом, народом-напарником росіян. Татарські частини завжди входили до складу російських військ, брали участь у всіх російських війнах – і в міжусобних, і в битвах із зовнішнім ворогом” [Дуслык 2012, № 3 (114), 39]. Отже, конструювання “славної історії” татар продовжується шляхом залучення до російської “славної історії”. Вона не обривається травмою 1552 р., як це відбувається в поданні татар Республіки Татарстан.

У журналі “Дуслик” видавалися матеріали, які дають змогу простежити історичний взаємозв’язок поволзьких татар із кримськими татарами. Зокрема, в одному з номерів була опублікована стаття, що вийшла з нагоди проведення заходу, присвяченого Ісмаїлу Гаспринському. У виданні спадщина Ісмаїла Гаспринського розглядається як спільна для тюркських народів⁵ [Дуслык 2017, № 3 (169), 8–11].

У квітневому номері 2017 р. було опубліковано офіційне запрошення Міністерства освіти і науки Республіки Татарстан для дітей 5–11 класів взяти участь у конкурсному відборі на літні профільні зміни “Сэлэт” (“Талант”) для обдарованих дітей і талановитої молоді [Дуслык 2017, № 4 (170), 2].

Мова: втрачена частина ідентичності

Основна мова журналу “Дуслик” – російська. Татарська мова на сторінках журналу зустрічається в рубриці для дітей. Водночас цікаво, що деякі культурні феномени, назви релігійних свят подаються без перекладу і коментарів. Наприклад, назва свята Мавлід ан-Набі – дня народження пророка Мухаммада, – яке традиційно відзначається⁶ татарами-мусульманами Поволжя і Приуралля, не завжди супроводжується перекладом.

У матеріалі, присвяченому вечору пам’яті татарського композитора Саліха Сайдашева⁷, назва відомого спектаклю “Зәңгәр шәл” (“Блакитна шаль”)⁸ наводиться без перекладу і коментарів. Так само й назви низки відомих старих татарських пісень (“Туган авилим” / “Рідне село”, “Авилым урамнари” / “Вулиці рідного села”). Однак назви більшості музичних вистав наводяться російською.

У журналі “Дуслик” у рубриці “Дитяча сторінка” виходять художні твори для дітей татарською мовою, нерідко в перекладі з російської мови. У деяких випадках, коли мова йде про переклади, виконані перекладачами-любителями, тексти подібної дитячої літератури містять низку граматичних і стилістичних помилок, кальки з

російської мови, велику кількість нових / авторських слів, яких не існує в татарській мові: “дуси” замість “дусти” (присвійне закінчення третьої особи однини), “дустим кадерле” замість “кадерле дустим” (неправильний порядок слів), “тилсим-лича” замість “тилсимли” (зайвий / невживаний у цьому разі афікс “ча”) [Дуслык 2012, № 1–2 (112–113), 46–47].

Українська мова в журналі наявна лише в тих випадках, коли автори статей наводять цитати з україномовних текстів. Переклад цих уривків з української мови не подається.

Однак у наступні роки татарська зникає зі сторінок видання навіть у рубриці “Дитяча сторінка”. Наприклад, в окремих номерах за 2017 р. матеріали для дітей, зокрема й татарські казки, публікуються російською мовою.

Отже, можна говорити, що журнал “Дуслик” орієнтований на російськомовну читацьку аудиторію, яка, втім, вільно читає українською та готова сприймати окремі татарські слова.

Релігія: між національними традиціями та ідеологією ДУМ РТ

Матеріали релігійного змісту в журналі “Дуслик” з'являються дуже часто. Це може бути пов'язано з тим, що один із двох найважливіших складників ідентичності поволзьких татар – мова – практично втрачений. Втрата татарської мови могла стати однією з причин, які змушують представників діаспори розвивати інший найважливіший складник татарської ідентичності – релігію.

За висловом шеф-редактора К. Хуснутдінова, “дедалі частіше і частіше до редакції надходять матеріали... які стосуються мусульманських свят”. Канафія Хуснутдінов вважає це зрозумілим, тому що “в нашого народу споконвіку народні звичаї тісно переплетені з релігією”. За його словами, збільшення матеріалів на релігійну тематику привело до рішення випускати щоквартальний журнал “Україна та ісламський світ” [Дуслык 2012, № 1–2 (112–113), 2].

Одним з різновидів статей, що виходять у журналі “Дуслик”, були статті-звіти, у яких повідомлялося про проведення Мавліду ан-Набі в Києві і в Донецьку. Також серед матеріалів релігійного змісту, опублікованих у журналі, можна знайти статті ознайомчого характеру, присвячені історії (сіра) пророка Мухаммада [Дуслык 2012, № 3 (114), 5].

Релігійний дискурс у журналі “Дуслик” включає в себе й розповіді про історію побудови мечетей в Україні. Одна з таких розповідей – про будівництво мечеті в місті Красному Лучі (з 2016 р. Хрустальний) Луганської області мусульманською релігійною громадою “Берлек” (“Єдність”), яка офіційно була зареєстрована в 1997 р., а також про імама цієї мечеті Абдурахмана Васильєва [Дуслык 2012, № 3 (114), 6–9].

Релігія в публічному дискурсі татар України постає як продовження національного. Зокрема, національні частування розглядаються в контексті релігійних свят, як традиційна їжа, яка має бути присутня на релігійних заходах.

Нерозривність релігійних традицій з народними добре простежується в статтях про обряди. Зокрема, у статті, присвяченій весільним обрядам татар, релігійна частина обряду розглядається разом із супутніми народними обрядами, як-от заручини, обговорювання приданого нареченої, переїзд нареченої і т. д. [Дуслык 2014, № 3 (135), 55].

Уявлення про традиційну релігійність включають також деякі локальні зміни, не характерні для татарського населення Поволжя і Приуралля. Зокрема, розповідаючи про першого голову татарської громади Ялти Рауфа Карімовича Акчуріна, автор статті повідомляє, що останній працював у виноробній промисловості, “проводив екскурсії та дегустації кримських вин”. При цьому текст супроводжується фотографіями, на яких голова постає перед читачами в традиційному релігійному одязі, що

свідчить передусім про його ісламську релігійну належність. На іншій фотографії він постає як учасник колективної молитви-*дуа* (в татарській фонетичній традиції – *doa*). Зв'язок між текстом та ілюстраціями не коментується.

Згодом характер статей релігійного змісту зазнає змін. Вони стають більш професійними, релігія в них більше не розглядається в контексті народних традицій.

Починаючи з червневого номера 2017 р., можна простежити, що матеріали релігійного змісту демонструють зв'язок із “традиційним ісламом”¹⁰, який стає офіційною формою ісламу в Республіці Татарстан і який представляє Духовне управління мусульман Республіки Татарстан. Тому як у російськомовному, так і в татаромовному публічному дискурсі татар Поволжя привітання Президента Республіки Татарстан набувають особливого значення. Поздоровлення з мусульманськими святами стають свого роду схваленням, підтримкою з боку влади щодо прихильників “традиційного ісламу”. У привітанні Рустама Мінніханова з настанням Ураза-байраму йдеться: “У нашій республіці, де створені рівні умови для розвитку представників усіх віросповідань, мусульмани незмінно демонструють прихильність до традиційних духовних цінностей, активно беручи участь у суспільному житті, зміцненні міжрелігійного та державно-конфесійного співробітництва” [Дуслык 2017, № 6 (172), 2].

Концепція “традиційного ісламу” на сторінках журналу “Дуслик” дістає підтримку й у вигляді появи на сторінці видання матеріалів, присвячених Камілю Самігулліну – чинному главі ДУМ РТ з 2013 р.

Інтеграція в українське суспільство

У публічному дискурсі татар України також наявне й те, як татари України оцінюють своє ставлення до сусідніх народів і конфесій:

“У культурному середовищі молодого незалежного держави України ми намагаємося бути, може, найменшим, але яскравим складником. Ми живемо пліч-о-пліч із представниками більш ніж ста націй і народностей у мирі та злагоді. Ми давно заявили про себе і хочемо разом з усіма йти в майбутнє нашої України, але зберігаючи та оберігаючи свої традиції, звичаї, мову. Нам притаманна історична пам'ять. Ми з глибокою повагою ставимося до культури інших народів, любимо землю, яка нам стала назавжди рідною. З надією спрямовуємо свої погляди в бік духовної батьківщини татар усього світу – Казані – і на нашу малу батьківщину, звідки на землі Запорозжя прийшли наші предки з миром, трудовим ентузіазмом, умінням гідно себе вести. Це чисто татарська ментальність” [Дуслык 2012, № 1–2 (112–113), 30].

Такі ж добросусідські відносини з іншими народами в журналі “Дуслик” бачаться авторам і в історичній перспективі: “Звичайно, жили ми дружно і з росіянами, і з українцями, і з вірменами. Наприклад, на Великдень нас завжди православні пригощали пасками, а ми носили перем'ячі, чак-чак на мусульманські свята” [Дуслык 2013, № 3–4 (125–126), 49].

Візуальний матеріал

Візуальний матеріал на сторінках журналу “Дуслик” представлений фотографіями, що ілюструють окремі статті. Умовно фотографії можуть бути розділені на три групи. Перша група являє собою сукупність, як правило, чорно-білих фотографій радянського періоду, які наводяться для ілюстрування спогадів відповідної епохи. До них належать фотографії відомих татарських діячів культури радянського періоду: Муси Джаліля, Хасана Туфана, Саліха Сайдашева та ін.

Друга група фотографій представлена “світськими” знімками пострадянського періоду, на яких відображене життя татар України. Незважаючи на те що, на перший погляд, ці фотографії не становлять великого інтересу, вони дають змогу охарактеризувати татар України як інтегровану частину української спільноти.

Третя група зображень складається зі знімків, зроблених на релігійних заходах пострадянського періоду. Як правило, на них можна побачити чоловіків у незмінних татарських тюбетейках, пошитих з оксамиту темних кольорів (переважно чорного, але також темно-синього і темно-зеленого), та жінок у національному вбранні. Тут також, як і при аналізі релігійного дискурсу, можна відзначити розмиті межі між “національним”, етнічним і релігійним витоками. Зокрема, татарські жіночі сукні з оборками (“балу ітэкле”), прикрашені вишивкою камзоли по верх цих суконь і традиційне взуття-*ічиги*, виконане в техніці шкіряної мозаїки, були обрані вокальним ансамблем “Донбас татарлари” (“Татари Донбасу”) як наряд для виконання мунаджатів¹¹ з нагоди святкування релігійного свята Мавлід ан-Набі.

Є також змішані типи образів, на яких (пост)радянський одяг доповнюється окремими предметами туалету, що покликані свідчити про мусульманську релігійну належність людей на зображенні.

На сторінках журналу “Дуслик” часто можна побачити зображення татар України, зокрема шеф-редактора журналу Канафія Хуснутдінова, а також його дружини Раїси Хуснутдінової, яка є ведучою кулінарної рубрики “Майстер-клас”. Як Канафія Хуснутдінов, так і Раїса Хуснутдінова з’являються в татарських традиційних головних уборах: у чорній тюбетейці і *калфаці*¹², розшитому бісером.

Висновки

Публічний дискурс татар являє собою важливе джерело для вивчення діаспори поволзьких татар України. Статті, що публікуються в журналі “Дуслик” (“Дружба”), порушують такі теми, як історія, мова, релігія, самовизначення, а також інтегрованість татарської діаспори в сучасне українське суспільство. У рамках цього дослідження на основі аналізу матеріалів журналу “Дуслик”, що видається Всеукраїнським татарським культурним центром “Туган тел” / “Рідна мова” (Київ), було визначено основні складники колективної ідентичності татар Поволжя, які проживають сьогодні в Україні.

Як показало дослідження, історія татарського народу, що конструюється в періодичній пресі, розуміється насамперед як історія радянського татарського народу, у якій центральною подією є “Велика Вітчизняна війна”. У результаті проведеної паралелі з конструюванням історії татарського народу в Республіці Татарстан були виявлені істотні відмінності між татарстанською версією історії татар та історією, що розповідається татарською діаспорою.

Можна дійти висновку, що уявлення про ісламську релігію, яке існувало в публічному дискурсі татар України, з роками зазнало змін. Якщо для ранніх років випуску журналу “Дуслик” розуміння ісламу було тісно пов’язане з татарськими народними традиціями, то в останні роки у виданні стала більш виражено виявлятися концепція “традиційного ісламу”, підтримувана ДУМ РТ.

Виявилось, що проблема татарської мови для татарської діаспори України є найбільш гострою, оскільки татарська мова не є основною мовою комунікації в татарській діаспорі України, поступаючись цим місцем російській мові.

У питанні інтеграції татарської діаспори в українське суспільство було визначено, що представники діаспори виявляють інтерес у цьому напрямку. Також встановлено, що в діаспорі надають великого значення добросусідським відносинам із представниками інших народів і конфесій.

¹ Мінтімер Шаймієв (нар. 1937 р.) – перший Президент Республіки Татарстан (1991–2010), з 2010 р. – державний радник. У Республіці Татарстан вираз “Без булдирабиз!” (тат. “Ми можемо!”), що належить М. Шаймієву, неофіційно використовується як девіз на різних рівнях.

² “Татнафта” – російська нафтова компанія зі штаб-квартирою в Альметьєвську (Республіка Татарстан).

³ Сабан туге, Сабантуй (дослівно – “свято плуга”) – татарське щорічне свято. Широко відзначається після закінчення весняних посівних робіт.

⁴ Взяття Казані 1552 р. Іваном Грозним і насильницьке хрещення татар у XVIII ст. стали одними з ключових тем, навколо яких розвивався публічний (переважно) татаромовний дискурс Республіки Татарстан у 1990-ті рр. Ця тема неодноразово порушувалася як в академічних і навколоакадемічних колах, так і в різних видах мистецтва. У 2000-х рр. ця тенденція поступово слабшає, а у 2010-х рр. практично сходить нанівець.

⁵ Детальніше про те, що писали в періодичній пресі татар-мусульман Поволжя і Приуралля про І. Гаспринського, див.: [Брилева 2015].

⁶ Наприклад, у періодичній пресі татар-мусульман Російської імперії початку XX століття, публікувалися матеріали про святкування дня народження пророка Мухаммада. Є свідчення про проведення навіть окремих жіночих святкувань, включно з проголошенням проповідей з нагоди свята. Більш детально див.: [Брилева 2018, 33–34].

⁷ Саліх Сайдашев (1900–1954) – татарський композитор. Один з основоположників татарської класичної музики.

⁸ Вистава “Зәңгәр шәл” (“Блакитна шаль”) – класичний татарський спектакль, який вперше був поставлений у 1926 р. на сцені Татарського академічного театру (нині – Татарський державний академічний театр імені Галіаскара Камала) в Казані за п’єсою Каріма Тинчуріна (1887–1938) на музику Саліха Сайдашева.

⁹ ДУМ РТ – Духовне управління мусульман Республіки Татарстан.

¹⁰ Під “традиційним ісламом” зазвичай розуміється та поведінкова й інтелектуальна релігійна традиція, яка була характерна для татар-мусульман Поволжя і Приуралля до 1917 р., – строго кажучи, іслам сунітського спрямування, ханафітського мазхабу з низкою локальних традицій, які не суперечать Шаріату та які могли сприйматися як ісламські. На тлі появи в пострадянському Татарстані різних трактувань/версій ісламу серед татарського мусульманського населення регіону стала вимальовуватися “правильна” / “традиційна для татар” форма ісламу, “той шлях, якого дотримувалися наші бабусі і дідусі”. Ця реакція населення на арабізацію / туркізацію татар, що сприймалися як чужі для регіону форми ісламу, була підтримана місцевою владою та оформлена в концепцію “традиційного ісламу”.

¹¹ Мунаджат (тат. мөнәжәт) – традиційні релігійні піснеспіви, поширені серед татар Поволжя і Приуралля, виконуються татарською мовою.

¹² Калфак – жіночий традиційний головний убір татарок-містянок. Часто був розшитий золотими, срібними нитками або бісером. Носився під хусткою, а потім, під час хвилі відмови від хіджаба на початку XX століття, став компромісним варіантом, коли жінки ще не наважувалися повністю відмовитися від головних уборів, тож у такий спосіб голова виявлялася умовно покритою. У 1990-х рр., з розквітом націоналізму на території Радянського Союзу, зокрема і в Республіці Татарстан, калфак знову повернувся в гардероби окремих татарських жінок.

ЛІТЕРАТУРА

Брилев Д. “Запретный” ислам в советской Украине // *Islamology*, 2017, № 7 (2).

Брилева Д. С. И. Гаспринский и газета “Терджиман” в журнале “Шура” (1908–1917) // *Исламоведение*, 2015, № 2 (24).

Брилева Д. С. О женщине и устами женщины: мусульманка в татарской периодической печати начала XX в. // *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*, 2018, № 2 (36).

Бубенок О. Б. Мусульманське населення на теренах сучасної України: особливості формування етнічного складу // *Східний світ*, 2006, № 1.

Деякі питання Українського інституту національної пам’яті // *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-%D0%BF> (дата звернення: 10.01.2020).

Дуслык. Киев, 2011–2019. URL: <http://muftiyat.com.ua/duslik/> (дата звернення: 10.01.2020).

Кирюшко М. І. Волзькі татари в Україні: пошук національної та релігійної ідентичності // *Вісник Одеського національного університету*. Т. 14. Вип. 13. Соціологія і політичні науки. Одеса, 2009.

Нетеса С. В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території Незалежної України // *Східний світ*, 2005, № 2.

Нетеса С. В. Про деякі джерела і літературу щодо розробки теми “Іслам і незалежна Україна” (представники народів цієї релігії в Україні протягом 1991–2006 рр.) // *Східний світ*, 2006, № 3.

Халид А. *Ислам после коммунизма: религия и политика в Центральной Азии*. Москва, 2010.

Boym Svetlana. *The Future of Nostalgia*. New York, 2001.

REFERENCES

Brilev D. (2017), “‘Zapretnyy’ islam v sovetskoj Ukraine”, in *Islamology*, No. 7 (2), pp. 150–163. (In Russian).

Brileva D. S. I. (2015), “Gasprinskiy i gazeta ‘Terzhiman’ v zhurnale ‘Shura’ (1908–1917)”, in *Islamovedeniye*, Vol. 6, No. 2 (24), pp. 5–16. (In Russian).

Brileva D. S. (2018), “O zhenshchine i ustami zhenshchiny: musul'manka v tatarskoj periodicheskoy pechati nachala XX v.”, in *Gosudarstvo, religiya, tserkov' v Rossii i za rubezhom*, No. 2 (36), pp. 17–36. (In Russian).

Bubenok O. B. (2006), “Musul'manske naselennya na terenakh suchasnoyi Ukrayiny: osoblyvosti formuvannya etnichnoho skladu”, *Shidnij svit*, No. 1, pp. 25–48. (In Ukrainian).

“Deyaki pytannya Ukrayins'koho instytutu natsional'noyi pam'yati”, *Verkhovna Rada Ukrayiny*, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-p#n11> (accessed January 10, 2020). (In Ukrainian).

Duslyk (2011–2019), Kyiv, available at: <http://muftiyat.com.ua/duslik/> (accessed January 10, 2020).

Kyryushko M. I. (2009), “Volz'ki tatory v Ukrayini: poshuk natsional'noyi ta relihiynoyi identychnosti”, *Visnyk Odes'koho natsional'noho universytetu*, Vol. 14, Issue 13: Sotsiologiya i politychni nauky, Odesa, pp. 373–381. (In Ukrainian).

Netesa S. V. (2005), “Do pytannya pro diyal'nist' musul'manskykh natsional'no-kul'turnykh tovarystv na terytoriyi Nezaleznoyi Ukrayiny”, *Shidnij svit*, No. 2, pp. 50–58. (In Ukrainian).

Netesa S. V. (2006), “Pro deyaki dzherela i literaturu shchodo rozrobky temy ‘Islam i nezalezna Ukrayina’ (predstavnyky narodiv tsiyeyi relihiyi v Ukrayini protyahom 1991–2006 rr.)”, *Shidnij svit*, No. 3, pp. 19–28. (In Ukrainian).

Khalid A. (2010), *Islam posle kommunizma: Religiya i politika v Tsentral'noy Azii*, Novoye literaturnoye obozreniye, Moscow. (In Russian).

Boym S. (2001), *The Future of Nostalgia*, Basic Books, New York.

Д. С. Брильова

Періодична преса поволзьких татар України: пам'ять, ідентичність, ностальгія

У 1990-ті роки, після розпаду Радянського Союзу, у період зростання націоналізму на всій пострадянській території, в Україні виникли татарські спільноти, які стали випускати свою друковану продукцію. Ці періодичні видання є важливим механізмом формування ідентичності в діаспори. Це дослідження присвячене вивченню етнорелігійної ідентичності поволзьких татар України в публічному дискурсі. Воно побудоване на аналізі матеріалів журналу “Дуслик” / “Дружба”, що видається Всеукраїнським татарським культурним центром “Туган тел” / “Рідна мова” (Київ). Основними тематичними блоками всього масиву статей, що виходять у журналі, є історія, мова, релігія, самовизначення, а також інтегрованість татарської діаспори в сучасне українське суспільство. У цій роботі показано, як у публічному дискурсі татар України формується образ Республіки Татарстан, як вибудовується культурний зв'язок між татарами України і татарами Татарстану, яку роль у цьому відіграють релігія, мова та історія. Авторка демонструє, як поволзькі татари України конструюють свою історію, а також відмінності з тією версією історії, яка формувалася в Республіці Татарстан, починаючи з 1990-х рр. Аналіз блоку статей, що стосуються татарської мови, дає змогу відстежити її функціонування в татарській діаспорі України. Статті релігійного змісту свідчать про трансформацію в публічному дискурсі татар уявлень про іслам як про народні традиції в “традиційний іслам”. У роботі розглядаються і взаємини поволзьких

татар зі своїми сусідами, що дає змогу оцінити ступінь інтеграції татарської діаспори в українське суспільство. Методологічно стаття спирається на концепцію “ностальгії”, запропоновану Світланою Бойм. У роботі показано, що при розгляді матеріалів журналу крізь призму поняття “ностальгія” Республіка Татарстан у публічному дискурсі татар України виступає як дім, “якого більше немає або ніколи не було”. У статті аналізуються також візуальні матеріали, опубліковані на сторінках журналу “Дуслик”.

Ключові слова: журнал “Дуслик”, іслам в Україні, татарська мова, татарська діаспора в Україні, татарська періодична преса

Д. С. Брилева

**Периодическая пресса поволжских татар Украины:
память, идентичность, ностальгия**

В 1990-е годы, после распада Советского Союза, в период роста национализма на всей постсоветской территории, в Украине возникли татарские сообщества, которые стали выпускать свою печатную продукцию. Эти периодические издания являются важным механизмом формирования идентичности у диаспоры. Данное исследование посвящено изучению этнорелигиозной идентичности поволжских татар Украины в публичном дискурсе. Исследование построено на анализе материалов журнала “Дуслык” / “Дружба”, издаваемого Всеукраинским татарским культурным центром “Туган тел” / “Родной язык” (Киев). Основными тематическими блоками всего массива статей, выходящих в журнале, являются: история, язык, религия, самоопределение, а также интегрированность татарской диаспоры в современное украинское сообщество. В данной работе впервые предпринята попытка показать, как в публичном дискурсе татар Украины формируется образ Республики Татарстан, как выстраивается культурная связь между татарами Украины и татарами Татарстана, какую роль в этом играют религия, язык и история. В рамках работы с блоком статей, посвященных истории татарского народа, показывается то, как поволжские татары Украины конструируют свою историю, а также различия с той версией истории, которая формировалась в Республике Татарстан начиная с 1990-х гг. Анализ блока статей, касающихся татарского языка, помогает отследить его функционирование в татарской диаспоре Украины. Статьи религиозного содержания свидетельствуют о трансформации в публичном дискурсе татар представления об исламе как о народных традициях в “традиционный ислам”. В работе рассматриваются и взаимоотношения поволжских татар со своими соседями, что позволяет оценить степень интеграции татарской диаспоры в украинское сообщество. Методологически статья опирается на концепцию “ностальгии”, предложенную Светланой Бойм. В работе показывается, что при рассмотрении материалов журнала сквозь призму понятия “ностальгия” Республика Татарстан в публичном дискурсе татар Украины выступает в качестве дома, “которого больше нет или никогда не было”. В статье анализируются также визуальные материалы, опубликованные на страницах журнала “Дуслык”.

Ключевые слова: журнал “Дуслык”, ислам в Украине, татарская диаспора в Украине, татарская периодическая печать, татарский язык

Стаття надійшла до редакції 21.01.2020